

31. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ (V)

Κατὰ τὸ 1955 ἐντὸς τῆς πόλεως τῆς Ῥόδου ἐσυνεχίσθη ἡ ἔρευνα κυρίως εἰς τὰ πεδία τῆς προηγουμένης ἀνασκαφικῆς περιόδου· ἦτοι εἰς τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν ἀρχαίαν ὁδόν, τὴν σημειουμένην ὡς Ρ27, καὶ εἰς τὴν νοτιοδυτικῶς τοῦ τεμένους τοῦ Ἀπόλλωνος Πυθίου ἕκτασιν ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως, ἔνθα κατὰ τὸ 1954 ἠρευνήθη καὶ ἐστερεώθη σπηλαιῶδες ἱερόν.

Α' ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΚΤΟΣ ΤΩΝ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΤΕΙΧΩΝ ΠΟΛΙΝ

Συνέχισις ἐξερευνησεως ἀρχαίας ὁδοῦ (Ρ27) (πίν. 102β - 106).
Ὑπενθυμίζεται, ὅτι κατὰ τὸ προηγουμένον ἔτος, κατασκευαζομένης ὑπὸ τοῦ Δήμου Ῥόδου νέας ὁδοῦ ἐπὶ τῆς πρὸς Β. προεκτάσεως τῆς ὁδοῦ Ν. Ζηλανδίας, ἡ ὁποία ἐθεωρεῖτο ἤδη ὡς πιθανῶς ἀκολουθοῦσα τὴν ἀρχαίαν ὄμοιοτομικὴν χάραξιν, ἀπεκαλύφθησαν πράγματι λείψανα, ἐπιβεβαιώσαντα τὴν ἐν λόγῳ ὑπόθεσιν¹ (πίν. 102α). Τὰ λείψανα ταῦτα κατὰ τὸ 1954 ἠρευνήθησαν εἰς δύο μεγάλους τομεῖς, μεταξὺ τῶν ὁδῶν Χειμάρρας καὶ Β. Ἡπείρου, περιλαμβανομένους ἐντὸς μήκους 320 μ. περίπου. Ἡ ἔρευνα ὅμως αὕτη δὲν ἐπεξετάθη μέχρι λεπτομερειῶν, λίαν χρησίμων διὰ τὸ θέμα τῆς ὄμοιοτομίας τῆς πόλεως, ἐφ' ὅσον μάλιστα διὰ πρώτην φορὰν ἀπὸ τῆς συστηματικῆς ἀντιμετωπίσεως τοῦ θέματος τούτου παρείχεται εὐκαιρία λεπτομεροῦς ἐξετάσεως ἀρχαίων ὄμοιοτομικῶν λειψάνων. Τοῦτο ἐπετεύχθη κατὰ τὸ 1955, μέχρι σημείου ἐπιτρεπομένου ὑπὸ τῶν ποικίλων δυσχερειῶν, τὰς ὁποίας συνεπήγετο ἡ θέσις τοῦ ἐξερευνηθέντος χώρου, κειμένου ἐντὸς κεντρικῆς οἰκουμένης περιοχῆς, ὡς ἐπίσης ἡ ἐκτέλεσις τῆς ἐργασίας ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς ἀνάγκης ὅπως μὴ ἀναβληθῇ ἐπὶ μακρὸν ἡ συμπλήρωσις τοῦ διακοπέντος χρησίμου δημοτικοῦ ἔργου. Τὰς δυσχερείας ταύτας ἐπέτεινεν ἡ μεγάλη ἐπίχωσις τοῦ ἐξερευνηθέντος ἐπικλινοῦς τόπου, ἔνεκα τῆς ὁποίας ἡ συχνάκις ἐπιβαλλομένη σκαφή μέχρι τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους καθίστατο λίαν δαπανηρά.

Οὕτως εἰς τὸν τομέα α', κείμενον ἀμέσως πρὸς Βορρᾶν τῆς ὁδοῦ Πίνδου, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ ἐπίσης τὴν ἀρχαίαν χάραξιν (Ρ5), συνεπληρώθη ἡ

¹ Πρβ. ΠΑΕ, 1954 σ. 340 ἔξ. Οἱ μετὰ Ρ σημειούμενοι ἀριθμοὶ ἀναφέρονται εἰς τὸ καταρτισθὲν διάγραμμα τῶν ἀρχαίων ὁδῶν τῆς πόλεως. Βλ. Ι. Δ. ΚΟΝΤΗ, Συμβ. εἰς τὴν μελ. τῆς ὄμοιοτομίας τῆς Ῥόδου (σημειουμένην κατωτέρω ὡς Ῥ υ μ), πίν. 1.

ἀνασκαφή τοῦ νοτιωτέρου μέρους τοῦ τομέως, παρὰ τὴν εἰρημένην ὁδὸν καὶ κατὰ τὴν δυτικὴν παρυφὴν τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ. Ἐνταῦθα ἠρευνήθη ὁ παρὰ τὴν πλευρὰν ταύτην ὄκκοδομημένος χώρος, κατὰ τὸ μέρος τὸ περιλαμβανόμενον ἐντὸς τοῦ πλάτους τῆς ὑπὸ τοῦ Δήμου διανοιγομένης ὁδοῦ, εἰς μῆκος 85 μ. περίπου ἀπὸ τῆς ὁδοῦ Πίνδου, καὶ ἀνεσκαφῆ τὸ ἀμέσως παρὰ τὴν ἀπὸ Δ. οἰκοδομικὴν γραμμὴν μέρος τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ, κατὰ τὸ πλεῖστον μέχρι τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους. Καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ τομέως τούτου ἀνεξηγήθησαν διὰ δοκιμαστικῶν τάφρων λείψανα τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ ἀνατολικώτερον τοῦ πλάτους τῶν 4 μέτρων, μέχρι τοῦ ὁποίου διασφύζεται εἰς καλὴν σχετικῶς κατάστασιν αὕτη, αἱ ἔρευναι ὅμως ἀπέβησαν ἄκαρποι, ἔνεκα τῆς κατασκαφῆς τοῦ χώρου ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν παλαιότερων ἀγροτικῶν ἔργων. Εἰς τὸ βόρειον μέρος τοῦ τομέως α' ἐξετελέσθησαν μικραὶ μόνον συμπληρωματικαὶ ἔρευναι, κυρίως πρὸς λῆψιν στοιχείων σχετικῶν πρὸς τὰς δύο καθέτους, τὰς ἐμφανισθείσας παρὰ τὴν ἐξερευνηθεῖσαν ὀδικὴν ἀρτηρίαν, ὡς ἐπίσης καὶ πρὸς ἐξακριβώσιν τοῦ τρόπου ἀντιμετωπίσεως τῆς μικρᾶς ὑψομετρικῆς διαφορᾶς, ἣ ὁποία ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου μέρους τοῦ τομέως τούτου, κατὰ τὴν γραμμὴν τῆς διασταυρώσεως τῆς ἀρτηρίας πρὸς τὴν βορειότεραν τῶν δύο καθέτων.

Εἰς τὸν τομέα β', κείμενον νοτιώτερον, ἦτοι ἀμέσως πρὸς Β. τῆς ὁδοῦ Χειμάρρας (P13), ἐξετελέσθησαν πέραν τῶν ἐργασιῶν τοῦ 1954 μικραὶ σκαφαὶ πρὸς διαπίστωσιν τῆς χρονολογικῆς οἰκίσεως τῶν ὁδοστρωμάτων καὶ τῆς ἐν γένει μορφῆς καὶ καταστάσεως τῆς ὑπὸ ἐξερεύνησιν ὁδοῦ. Ἐπίσης ἀνεξηγήθη τὸ ἀρχαῖον ἀνάλημμα, τὸ ἀντιστηρίζον ἀπὸ Α. τὸ ἄνδρον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ ὁδός, τὸ ὁποῖον καὶ ἀνευρέθη ὑπὸ ἀνάλημμα τῆς τουρκοκρατίας, μεταξὺ τῆς κατασκευαζομένης ὁδοῦ καὶ τοῦ κάτωθεν αὐτῆς κειμένου Συνοικισμοῦ Ἐργατοῦπαλλήλων (πίν. 102β. γ).

Συνοψίζονται ἐνταῦθα τὰ τελικὰ συμπεράσματα, τὰ προκύψαντα ἐκ τῆς συνολικῆς ἐξερευνήσεως τῆς ὁδοῦ P27. Αὕτη ἐκκινουσα περίπου ἀπὸ τῆς θέσεως τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Β. Ἠλείου, ἐνθα ἡ ὄφρυς ἢ κατερχομένη ἀπὸ τῆς ἀκροπόλεως πρὸς τὸν λόφον τοῦ Παλατίου τῶν Μ. Μαγίστρων, διαχωρίζει τὸ δυτικὸν μέρος τῆς πόλεως ἀπὸ τοῦ χαμηλότερου κειμένου βορείου, διέσχιζε διηνεκῶς τὴν πόλιν κατὰ μῆκος (Β.-Ν.) φθάνουσα μέχρι τοῦ νοτίου τέρματος τῆς ὁδοῦ Ν. Ζηλανδίας. Ἐκεῖθεν ἐξεκίνηε ἡ ἐξωτερικὴ ἀγροτικὴ ὁδός, ἣ ὁποία μέχρι τῆς κατασκευῆς τῆς νεωτέρας δυτικῆς παραλιακῆς ὁδοῦ ἀπετέλει τὸ κύριον μέσον ἐπικοινωνίας τῆς πόλεως πρὸς τὸ δυτικὸν ἴδιον μέρος τῆς νήσου. Οὕτως ἡ P27 ἦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὁ κύριος διὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐξωτερικὴν ἀρτηρίαν ἀγωγὸς κινήσεως, διοχετευομένης εἰς αὐτὴν ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς ἀκροπόλεως καὶ ἀπὸ τῆς κάτω πόλεως διὰ τῶν διασταυρουμένων καθέτων ὁδῶν, τινὲς τῶν ὁποίων διετηρήθησαν μέχρι σήμερον.

Ἐκ τῆς σημασίας ταύτης τῆς ὁδοῦ P27 δικαιολογεῖται ἀσφαλῶς καὶ ἡ διαμόρφωσίς της ὡς πλατείας καὶ δὴ καὶ ὑπὸ τὸ σπάνιον διὰ τὴν ἑλληνικὴν ὄμοιοτητα πλάτος τῶν 16.10 μέτρων¹. Τὸ πλάτος τοῦτο ἐξηκριβώθη εἰς τὸν τομέα β' διὰ τῆς καταμετρήσεως τῆς ἀποστάσεως μετὰ τῆς σαφῶς καθορισθείσης οἰκοδομικῆς γραμμῆς ἀπὸ Δ. καὶ τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἀνδήρου ἀπὸ Ἀνατολῶν. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης, κατὰ τὴν παρυφὴν τῆς ὁδοῦ συνεχίζεται μὲν τὸ ὄλικόν τῆς ἐπικαλύψεώς της, ἄνευ ὅμως διαχωρισμοῦ εἰς στρώσεις, αἱ ὁποῖαι ἔχουν διαλυθῆ ἔκ τῆς ἐπανειλημμένης διανοίξεως ἀποχευτικῶν ἀβλάκων, διακρινομένων παρὰ τὸ ἀνάλημμα, προφανῶς κατὰ τὴν τελευταίαν ἐποχὴν τῆς χρήσεως τῆς ὁδοῦ.

Εἰς τὸν τομέα α', ὡς εἶδομεν, δὲν διεσώθη ἡ ὁδὸς καθ' ὅλον τὸ πλάτος της. Ὅμοίως, ὡς ἔκ τῆς σημειωθείσης ἀλλοιώσεως τῆς παλαιᾶς μορφῆς τοῦ χώρου κατὰ τὸ ἀνατολικὸν μέρος τοῦ τομέως τούτου, δὲν ἀνευρέθησαν εἰς τὰ ἀποκαλυφθέντα τουλάχιστον μέρη λείψανα ἀναλήμματος, τὸ ὁποῖον ἐν τούτοις φαίνεται, ὅτι ὑπῆρχεν, ἔνεκα τῆς διαφορᾶς τῆς στάθμης τῆς ὁδοῦ πρὸς τὴν στάθμην τοῦ ἀμέσως πρὸς Α. χώρου.

Τὸ ἀνάλημμα τὸ ἀποκαλυφθὲν εἰς τὸν τομέα β' (πίν. 102 β. γ) κατέστη δυνατόν νὰ ἀνασκαφῆ μέχρι μήκους 51 μέτρων. Τοῦτο διασφύζεται εἰς μέγιστον ὕψος 2.70 μ. ἀπὸ τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐδράζεται, συγκείμενον ἐκ 5 δόμων, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δύο ἀνήκουν εἰς τὸ θεμέλιον. Ἡ εὐθυνητρία εὐρίσκεται 3.15 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀνωτέρου ὁδοστρώματος τῆς ὑπερκειμένης ἀρχαίας ὁδοῦ P27 καὶ 0.65 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ οἰκοπέδου τοῦ Συνοικισμοῦ Ἐργατοῦπαλλήλων. Ἔχει πάχος 0.85 μ. κατὰ τὴν ἀνωδομίαν του καὶ ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων καὶ μετρίων πωροπλίνθων. Τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα ἔχει ὑποστῆ ποικίλας ἐπισκευᾶς μέχρι τῆς ὑστερᾶς ἀρχαιότητος. Εἰς ἀπόστασιν 67 μ. ἀπὸ τῆς ὁδοῦ Χειμάρρας ὀπισθεν τοῦ ἐλλείποντος εἰς τὴν θέσιν ταύτην ἀναλήμματος ἀνεφάνη ἐγκάρσιος πρὸς αὐτὸ τοίχος, συνδεόμενος πρὸς τὸ ὀπίσθιον μέρος τοῦ ἀναλήμματος καὶ ἔχων πρόσωπον ἀπὸ Βορρᾶ. Μέτρα τινὰ βορειότερον φαίνεται ὅτι ὑπάρχει δεύτερος ὅμοιος τοίχος μὴ ἐξερευνηθείς. Περὶ τῶν τοίχων τούτων θέλει γίνεαι λόγος κατωτέρω.

Ἀμέσως σχεδὸν παρὰ τὸ ἀνάλημμα, ὑπὸ τὸ ἐπίπεδον τοῦ Συνοικισμοῦ τῶν Ἐργατοῦπαλλήλων, εἶχον ἀποκαλυφθῆ τὰ ἀνασκαφέντα κατὰ τὸ 1952 λείψανα οἰκημάτων, τὰ ὁποῖα ἠδράζοντο 1.70 μ. περίπου ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν τοῦ οἰκοπέδου². Λείψανα τοιούτων οἰκημάτων ἀνεφάνησαν καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἀναλήμματος, τούτων ὅμως δὲν ἦτο δυνατόν ἡ ἐξε-

¹ Πρβ. A. VON GERKAN, Griech. Städteanlage, σ. 82 ἐξ. R. MARTIN, L'urbanisme dans la Grèce antique, σ. 206 ἐξ.

² ΠΑΕ 1952, σ. 572 ἐξ.

ρεύνησις, ἔνεκα τῆς ὑπάρξεως τῶν παρακειμένων οἰκιῶν τοῦ συνοικισμοῦ. Ἐκ τῶν λειψάνων τούτων σημειοῦται δόμος πλακῶν λαρτίου λίθου, ἀποκαλυφθεὶς εἰς μῆκος 5.30 μ., ὁ ὁποῖος ἀνῆκε πιθανῶς εἰς περιστύλιον οἰκίας.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερκειμένου ἀνδῆρου τῆς ἐξερευνηθείσης ὁδοῦ οἰκοδομήματα ὑπῆρχον ἀπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς μόνον. Ἀπὸ τῆς ἀντιθέτου, τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ, ἀπὸ τῆς ὁποίας τὸ ἀνάλημμα, αἱ εἰρημέναι ἀρχαῖαι οἰκῆσεις τοῦ κατωτέρου πεδίου τοῦ συνοικισμοῦ, κείμεναι σημαντικῶς χαμηλότερον, δὲν παρεκώλυνον ἀσφαλῶς ἀπὸ τῆς ὁδοῦ τὴν θέαν πρὸς τὴν θάλασσαν, τὴν ὁποίαν ἐξησφάλιζεν ἡ ὑπερέχουσα θέσις τοῦ ἀνδῆρου.

Ἀποχετευτικὸς ἀγωγός, ἀνάλογος πρὸς τὸν ἀποκαλυφθέντα ὑπὸ τὴν ἐτέραν τῶν μέχρι τοῦδε ἀνασκαφειῶν πλατειῶν τῆς Ῥόδου, τὴν Ρ31, πλησίον τῶν λιμένων¹, δὲν ἀνευρέθη κατὰ τὴν ἐξερεύνησιν τῆς Ρ27. Πήλιννοι μόνον ἀγωγοὶ ὕδατος ἐκ σωλήνων ἀπεκαλύφθησαν ἐντὸς τῶν ὁδοστρωμάτων ἄγοντες κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ, εἰς τὸν τομέα β'² καὶ εἰς τὸ βόρειον μέρος τοῦ τομέως α', πρὸς τούτοις δὲ ἀπεκαλύφθησαν καὶ μικροὶ κρυπτοὶ ὄχετοὶ ἐκ πλακῶν, περιλαμβανόμενοι ἐντὸς τοῦ ἀνωτάτου ὁδοστρώματος³. Οὗτοι ἐχρησίμευον πρὸς ἀποχέτευσιν τῶν ὑδάτων τῶν παρακειμένων οἰκοδομῶν, ὁ τρόπος ὅμως τῆς ἀπὸ Α. ἀπολήξεώς των δὲν ἐξηκριβώθη ἔνεκα τῆς σημειωθείσης πλήρους ἀλλοιώσεως τῆς παλαιᾶς μορφῆς τοῦ χώρου ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης τῆς ὁδοῦ εἰς τὸν τομέα α', ἔνθα ἤλθον εἰς φῶς οἱ ὄχετοὶ. Μεταξὺ τῶν ὑδραυλικῶν ἐγκαταστάσεων, τῶν σχετιζομένων πρὸς τὴν ὁδὸν καὶ τὰς παρακειμένας οἰκοδομάς, συγκαταλέγονται ὀρθογώνια φρεάτια, ἐκτισμένα παρὰ τὰ θεμέλια τῶν οἰκοδομῶν τοῦ τομέως (πίν. 103α), ἔτι δὲ καὶ κατωτέρα λιθίνη ἀπόληξις ἀγωγοῦ, χρησιμεύοντος διὰ τὴν ἀπὸ τῆς στέγης ὕδρευσιν οἰκοδομῆς.

Εἰς τὸν τομέα β' τὰ σημειωθέντα εἰς τὴν προηγουμένην ἔκθεσιν οἰκοδομικὰ λείψανα παρὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς ὁδοῦ, πλησίον τῆς διασταυρώσεώς της πρὸς τὴν ὁδὸν Ρ13 (Χειμάρρας)⁴, δὲν κατέστη δυνατόν καὶ πάλιν νὰ ἐξερευνηθοῦν. Εἰς τὸν τομέα α', πλὴν τῶν ὑψηλότερον κειμένων ἑλληνιστικῶν λειψάνων, περὶ τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω, ἀπεκαλύφθη εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς ὁδοῦ Πίνδου τμημα βαθυτέρον εὐρισκομένου θεμελίου ἐκ μεγάλων πωροπλίνθων, βαῖνον ἀπὸ Α. πρὸς Δ. Τοῦτο ἀνῆκε προφανῶς εἰς παλαιότεραν οἰκοδομήν, ἐκ τῆς ὁποίας, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐλήφθη μέγα μέρος τοῦ θλικοῦ τοῦ μακροῦ ἑλληνιστικοῦ τοίχου, τοῦ

¹ Ρυμ. σ. 9 ἐξ.

² Βλ. ΠΑΕ 1954, σ. 346 εἰκ. 4.

³ Αὐτ. σ. 343 εἰκ. 3.

⁴ Αὐτ. σ. 345.

πλαισιοῦντος ἀπὸ Δ. τὴν ἐξερευνηθεῖσαν ὁδὸν καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ νότιου μέρους τοῦ τομέως α'. (πίν. 103β καὶ 104α). Ὁ τοῖχος οὗτος ἐμφανίζει καλὴν κατασκευὴν, κυρίως διὰ μεγάλων πωροπλίνθων, εὐρισκομένων ὅμως εἰς δευτέραν χοῆσιν, μεταξύ τῶν λίθων δὲ τοῦ θεμελίου του ὑπάρχουν καὶ τεμάχια ἐνὸς ἰωνικοῦ ἐπιστυλίου ἐκ πώρου μετὰ λευκοῦ κονιάματος (πίν. 104α). Κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν πιθανῶς τοῦ ὑλικοῦ τούτου ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἐκ τῆς προγενεστέρας οἰκοδομῆς ὁ παρὰ τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοῦ θεμελίου τῆς τόπος κατεσκάφη εἰς βαθμὸν μὴ ἐπιτρέποντα τὴν συναγωγὴν συμπερασμάτων ἐν σχέσει πρὸς τὴν μορφήν τῆς οἰκοδομῆς, τουλάχιστον ἐκ τῆς ἀνασκαφείσης ἐκτάσεως, ἐφ' ὅσον μάλιστα τὸ μαλακὸν ἀργιλλῶδες ἔδαφος τῆς περιοχῆς δὲν εὐνοεῖ τὴν διατήρησιν ἐπ' αὐτοῦ σταθερῶν ἰχνῶν. Ἡ ἐπὶ τοῦ θεμελίου φαινομένη εἰς τὴν φωτογραφίαν καμπυλόγραμμος τομὴ εἶναι μεταγενεστέρα.

Πολὺ ὀλιγώτερον εἶναι δυνατὴ ἡ συναγωγὴ στοιχείων, δυναμένων νὰ χρησιμεύσουν πρὸς χρονολόγησιν τῆς παλαιότερας ταύτης οἰκοδομῆς ἐκ τῆς πλήρως διατεταραγμένης ἐπιχώσεως, ἡ ὁποία περιεῖχε κυρίως ἑλληνιστικὰ ὄστρακα, ἀναμειγμένα μετὰ παλαιότερων.

Χρονολογικὴν τινα ἔνδειξιν ἐν σχέσει πρὸς τὰ ὑπερκείμενα οἰκοδομικὰ λείψανα παρέχει ἡ παρ' αὐτὰ ἀνεύρεσις ἀφθόνων τεμαχίων κονιαμάτων τοῦ «πρώτου πομπηιανοῦ τρόπου», ὅμοια τῶν ὁποίων διεσώθησαν καὶ ἐπὶ ἐνὸς τῶν τοίχων τῶν κρινομένων ὡς ἀνηκόντων εἰς τὴν πρώτην περίοδον τῶν ἐν λόγῳ κατασκευῶν. Ἐντὸς τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος, τοῦ πλαισιοῦντος τὴν ὁδὸν παρὰ τὸ νότιον μέρος τοῦ τομέως α', εἰς τὸ ὅποιον περιλαμβάνεται καὶ ὁ σημειωθεὶς μακρὸς τοῖχος τῆς προσόψεως, αἱ γινόμεναι βαθύτεραι σκαφαὶ ἀπεκάλυψαν κεραμικὰ εὐρήματα κυρίως τοῦ 4ου καὶ τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος, ἀναμειγμένα ὅμως μετὰ τινων νεωτέρων, ὡς ἐπίσης μετὰ κονιαμάτων προερχομένων ἐκ τῆς παλαιότερας περιόδου τοῦ συγκροτήματος¹. Ἐκ τούτου καθίσταται προφανές ὅτι ἡ βαθύτερα ἐπίχωσις, ἡ προγενεστέρα αὐτοῦ, διαταράχθη κατὰ τὰς μεταγενεστέρας εὐρείας μετασκευάς. Ἀνάλογος, μικροτέρα ὅμως διαταραχὴ, διεπιστώθη καὶ εἰς τὴν ἐξερευνηθεῖσαν ἀμέσως παρὰ τὸν τοῖχον τῆς προσόψεως ἔξωτερικὴν ἐπίχωσιν, τὴν ὁποίαν ὅμως χαρακτηρίζουν κεραμικὰ εὐ-

¹ Αἱ σημειούμεναι ἐνταῦθα καὶ κατωτέρω χρονολογικαὶ παρατηρήσεις βασίζονται κυρίως ἐπὶ τῆς πρώτης ἐξετάσεως τῶν λύχνων, λαβῶν ἀμφορέων, χαρακτηριστικῶν ἀγγείων κ.λ. τῶν περιλαμβανομένων εἰς τὸ περισυλλεγὲν στρωματολογικὸν ὕλικόν, τὸ ὅποιον τακτοποιεῖται εἰσέτι, εἶναι δὲ ὡς ἐκ τούτου δυνατόν νὰ μεταβληθοῦν αἱ παρατηρήσεις αὐταὶ μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς λεπτομεροῦς ἐξετάσεως τοῦ ὑλικοῦ ἐν συνόλῳ. Τὰς λαβὰς τῶν ἀμφορέων ἐξήτασε καὶ ἡ Δίς Μ. Σαββατιανοῦ, βοηθὸς τῆς Δοσ. V. Grace, ἡ ὁποία ἔχει ἐξετάσει ἐπίσης καὶ τὰ εὐρήματα τῆς κατηγορίας ταύτης τὰ προερχόμενα ἐκ τῶν προηγουμένων ἀνασκαφικῶν περιόδων.

ρήματα, χρονολογούμενα περί τὴν καμπὴν τῆς 3ης πρὸς τὴν 2αν π.Χ. ἑκατονταετηρίδα. Τοῦτο καθιστᾷ πιθανὴν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι πρόκειται περὶ οἰκοδομῆσεως ἐκ τῶν γενομένων κατὰ τὴν μετὰ τὸν σεισμόν τοῦ 226 π.Χ. περίοδον, τὴν ἐκταθεῖσαν καὶ ἐντὸς τῆς ἐπομένης ἑκατονταετηρίδος, ὅτε φαίνεται ὅτι ἡ πόλις ὑπέστη εὐρυτάτην οἰκοδομικὴν ἀνακαίνισιν. Πρὸς τὴν τοιαύτην χρονολόγησιν δὲν εἶναι ἀσύμφωνος καὶ ἡ παρουσία τῶν κονιαμάτων τοῦ « πρώτου πομπηιανοῦ τρόπου », ὁ ὁποῖος, ὡς συνάγεται ἐκ μορφικῶν λεπτομερειῶν τῶν καὶ ἀλλαχοῦ ἀφθόγως ἀνευρισκομένων κονιαμάτων, φαίνεται ὅτι εἰς τὴν Ῥόδον ἐχρησιμοποιεῖτο εὐθρέως ἤδη κατὰ τὸ α΄ ἡμισυ τῆς 2ας π.Χ. ἑκατονταετηρίδος.

Ὡς πρὸς τὴν προγενεστέραν οἰκοδομήν, τῆς ὁποίας ἀπεκαλύφθη τὸ θεμέλιον, αὕτη κατεστράφη ἴσως ὑπὸ τοῦ σειμοῦ τούτου. Ἐν σχέσει πρὸς τὴν οἰκοδομὴν ταύτην ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ῥυμοτομίας ἐνδιαφέρει, ὅτι, παρὰ τὴν ἀποσπασματικότητα τοῦ διασωθέντος τμήματος, εἶναι προφανές, ὅτι αὕτη ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψιν τὴν παρακειμένην ὁδόν, τὴν ἀποτελέσασαν τὸ κύριον ἀντικείμενον τῆς παρούσης ἐρεῦνης, ἣτο δὲ ἀκριβῶς ἠρμοσμένη εἰς τὸν προσανατολισμὸν τῶν λοιπῶν, ὡς νεωτέρων κρινομένων οἰκοδομῶν, τὸν ὁποῖον ἀπαρεγκλίτως ἄλλωστε ἀκολουθοῦν τὰ ἀποκαλυπτόμενα ἀρχαῖα λείψανα τῆς πόλεως¹.

Εἰς πλάτος ἡ ἀνασκαφὴ περιορίσθη κατ' ἀνάγκην ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ὑπὸ τοῦ Δήμου διανοιγομένης ὁδοῦ, κειμένης ὀλίγον δυτικώτερον τῆς ἀρχαίας. Ὡς ἐκ τούτου τὰ λείψανα τῶν παρακειμένων οἰκοδομῶν κατέστη δυνατόν νὰ ἐξερευνηθοῦν εἰς διάστημα μόνον μὴ ὑπερβαῖνον τὰ δύο μέτρα, κυρίως πρὸς διαπίστωσιν τῆς σχέσεώς των πρὸς τὴν ὁδόν. Συμπεράσματα ἀσφαλῆ, ἀναφερόμενα εἰς τὴν μορφήν καὶ τὸν χαρακτήρα τῶν ἐν λόγῳ οἰκοδομῶν, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ προκύβουν ἐκ τῆς τοιαύτης ἀνεπαρκοῦς ἐρεῦνης. Οὕτω παραμένει, σὺν τοῖς ἄλλοις, ἄνευ ἀπαντήσεως τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ὁ σημειωθείς μακρὸς ἑλληνιστικὸς τοῖχος, ὁ πλαισιῶν τὴν ὁδὸν καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ νοτίου μέρους τοῦ τομέως α΄. ἀνήκεν εἰς πλείονας οἰκήσεις, πρᾶγμα πιθανώτερον, ἢ εἰς μίαν, ἐπισήμου ἴσως χαρακτῆρος οἰκοδομὴν, ἐὰν μάλιστα ληφθῆ ὑπ' ὄψιν, ὅτι, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἡ ὅλη κατασκευὴ κατεῖχε τὸν χῶρον πλειόνων οἰκοδομικῶν τετραγώνων, μετὰ τῶν ἀντιστοιχοῦσῶν ὁδῶν.

Εἰς τὸ νότιον μέρος τοῦ τομέως α΄, παρὰ τὴν ὁδὸν Πίνδου, ἡ ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυψε τὰ λείψανα μεσαιωνικῆς ἀγροικίας πιθανῶς (πίν. 105α), τὰ ὁποῖα ἐξετείνοντο μέχρι τῆς θέσεως τοῦ σημειωθέντος παλαιότερου θεμελίου. Ἡ οἰκοδομὴ αὕτη ἠλλοίωσε τὸν χῶρον εἰς βαθμὸν ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξακρίβωσις τοῦ τρόπου ἀπολήξεως τοῦ ἀρχαίου τοίχου παρὰ τὴν εἰρημένην

¹ Πρβ. Ῥυμ. σ. 10 εἴ.

ὁδόν, ἢ ὁποία, ὡς ἐλέχθη, ἀκολουθεῖ ἐπίσης τὴν ἀρχαίαν χάραξιν. Ὑπὲρ τὰ μεσαιωνικὰ λείψανα, ἐντὸς διατεταραγμένης ἐπιχώσεως, εὗρέθη ἡ εἰς τὸν πίν. 105β παρεχομένη ὑστεροελληνιστικὴ κεφαλὴ νέου.

Ἀπὸ τῆς ὁδοῦ Πίνδου ὁ ἀρχαῖος τοῖχος ἐκτείνεται πρὸς Β μέχρι μήκους 85.50 μ., καμπτόμενος ἐν συνεχείᾳ διὰ γωνίας σχηματιζομένης κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῆς ἔξερευνηθείσης ἀρτηρίας Ρ27 πρὸς ἀποκαλυφθεῖσαν κάθετον πρὸς αὐτὴν ὁδόν, περὶ τῆς ὁποίας θὰ γίνῃ λόγος ἀκολουθῶς.

Καθ' ὅλην τὴν ἔκτασίν του ὁ ἐν λόγῳ τοῖχος διανοίγεται ὑπὸ μιᾶς μνημειώδους χαρακτῆρος θύρας, τῆς ὁποίας, εἰς ἀπόστασιν 28.40 μ. ἀπὸ τῆς ὁδοῦ Πίνδου, διασφύζεται τὸ κατώτερον μέρος. Ἐπὶ τῆς προσθίας πλευρᾶς τοῦ βορείου σταθμοῦ ὑπάρχει ἡ εἰς τὸν πίν. 106α φαινόμενη κόγχη. Πλήν τῆς ἐπισήμου ταύτης εἰσόδου ὑπάρχουν τρία ἄλλα ἀνοίγματα θυρῶν, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο ἀνήκον ἴσως εἰς τὴν ἀρχικὴν περιόδον τῆς οἰκοδομῆς.

Ἐκ τῶν ἀποκαλυφθέντων ἐσωτερικῶν τοίχων οὐδὲν βέβαιον συμπεράσμα δύναται νὰ συναχθῇ περὶ τῆς πρώτης μορφῆς, ὡς ἐπίσης καὶ περὶ τῶν μεταγενεστέρων μετασκευῶν τῶν παρὰ τὸν ἔξωτερικὸν τοῖχον διαμερισμάτων.

Τὰ παλαιότερα τῶν εἰς τὸ βόρειον μέρος τοῦ τομέως α' ἀποκαλυφθέντων λειψάνων κρίνονται σύγχρονα πρὸς τὰ σημειωθέντα ἑλληνιστικὰ τοῦ νοτίου μέρους. Πρόκειται περὶ τῆς προσθίας πλευρᾶς οἰκοδομικοῦ τετραγώνου, πλάτους 22 μ., καθοριζομένου ἀπὸ Ν. ὑπὸ τῆς μνημονευθείσης ἀγυιάς, τῆς καθέτου πρὸς τὴν Ρ27, καὶ ἐτέρας παραλλήλου πρὸς τὴν πρώτην ἀγυιάς, ἀποκαλυφθείσης παρὰ τὸ βόρειον τέρμα τοῦ τομέως α'.

Τοῦ οἰκοδομικοῦ τούτου τετραγώνου διασφύζεται ἡ ἀπὸ Ν. γωνία, ἐνῶ ἀπὸ Β., λόγῳ καταστροφῆς τοῦ ἔξωτερικοῦ τοίχου τῆς οἰκοδομῆς, ὡς ὄριον εἰς τὴν καταμέτρησιν τοῦ πλάτους ἐλήφθη ἡ διακρινομένη τομὴ τοῦ ὁδοστρώματος τῆς δευτέρας ἀγυιάς παρὰ τὴν τάφρον τοῦ διαλυθέντος τοίχου.

Εἰς ὁλόκληρον τὸ ἀνασκαφὲν μέρος τοῦ τετραγώνου διτηρήθη τὸ κατώτατον μόνον μέρος τῶν ἀρχικῶν τοίχων, οἱ ὅποιοι ἄνω ἀνεωώθησαν διὰ μᾶλλον εὐτελοῦς μεταγενεστέρως τοιχοποιίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποιήθη τὸ παλαιὸν ὕλικόν, μετὰ τινα ἴσως τῶν καταστρεψάντων τὴν πόλιν σεισμῶν.

Ὡς ἐσημειώθη εἰς τὴν προηγουμένην ἔκθεσιν μεταξὺ τοῦ νοτίου καὶ τοῦ βορείου μέρους τοῦ τομέως α', κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῆς ἔξερευνηθείσης ἀρτηρίας πρὸς τὴν βόρειον τῶν πρὸς αὐτὴν καθέτων ἀγυιῶν, ἡ ὑφισταμένη γενικὴ βαθμιαία κλίσις τοῦ ἐδάφους τῆς ἀρτηρίας πρὸς Β. γίνεται ὀλίγον ἀπότομος, δημιουργουμένης οὕτω διαφορᾶς 0.80 - 0.90 μ. μεταξὺ τοῦ ἐπιπέδου ἐδράσεως τοῦ θεμελίου τῶν ἑκατέρωθεν τῆς ἀγυιάς γωνιῶν τῶν οἰκοδομῶν. Ἐνεκα ἀλλοιώσεως τοῦ ἐδάφους ἐκ τῆς κατασκευῆς μανδροτοίχων κατὰ διαφόρους ἐποχάς, ἡ γενομένη ἔρευνα πρὸς διαπίστωσιν τοῦ τρόπου ἀντιμετωπίσεως τῆς μικρᾶς ταύτης διαφορᾶς ἐπὶ τῆς ἀρτηρίας δὲν κατέστη

δυνατὸν νὰ ἀποδώσῃ βέβαια σχετικὰ στοιχεῖα. Ὅπως δὴποτε ὁμως ἐκ τῶν ὑφισταμένων ἐνδείξεων φαίνεται, ὅτι ἡ διαφορὰ αὕτη ἐξουδετεροῦτο δι' ἀπλῆς ἐπιχώσεως.

Τὰ ἐπάλληλα στρώματα διὰ τῶν ὁποίων ἐκαλύπτετο καθ' ὅλον τὸ ἀνασκαφὲν μῆκος τῆς ἡ οἰκῆς Ρ27, ὡς παρατηρήθη καὶ εἰς τὴν προηγουμένην ἔκθεσιν, συνίσταντο ἐκ πεπλεγμένης ἀργιλλώδους γῆς, περιεχοῦσης ἀμμοχάλικον, λατύπην πώρου, ὀστρακοκονίαμα, ὀλίγην ἄσβεστον, προσέτι δὲ διάφορα ἀντικείμενα κυρίως πήλινα, τεμάχια κονιαμάτων κ.λ. Τὸ πάχος τῶν στρωμάτων ποικίλλει μεταξὺ 0.05 καὶ 0.25 μέτρων, ὁμοίως ποικίλλει καὶ ἡ σύστασις των ὡς ἐκ τῆς διαφόρου ἀναλογίας τῶν περιεχομένων ὑλικῶν, ἐπίσης δὲ καὶ ἡ σκληρότης των. Σημειοῦται σχετικῶς ὅτι ἐνιαχοῦ ταῦτα ἐνεφανίσθησαν μᾶλλον μαλακά, ἐνῶ ἀλλαχοῦ, ὡς ἐπὶ παραδείγματι εἰς τὸν τομέα β', ἦτο λίαν δυσχερῆς ἡ σκαφή των πρὸς στρωματολογικὴν παρατήρησιν.

Ποικίλος ἐμφανίζεται ὡσαύτως ὁ ἀριθμὸς τῶν στρωμάτων κατὰ μέρη. Οὕτως ἐνῶ εἰς τὸ βόρειον μέρος τοῦ τομέως α' ἀπεκαλύφθησαν τρία ὀδοστρώματα, εἰς τὸ νότιον ἀπεκαλύφθησαν τρία ἕως πέντε (πίν. 106β), εἰς δὲ τὸν τομέα β' ἔνδεκα.

Πρὸς συναγωγήν ἀσφαλεστέρων χρονολογικῶν συμπερασμάτων ἐν σχέσει πρὸς τὰ ὀδοστρώματα χρειάζεται λεπτομερῆς μελέτη τοῦ συλλεγέντος στρωματολογικοῦ ὑλικοῦ, τοῦ ὁποίου μόνον τὰ χαρακτηριστικώτερα εὐρήματα κατέστη δυνατὸν νὰ τακτοποιηθοῦν καὶ νὰ ἐξετασθοῦν. Ἐκ τῆς πρώτης ταύτης ἐξετάσεως προκύπτει ὅτι ἡ ἐπίχωσις ὑπὸ τὸ κατώτατον ὀδόστρωμα περιεῖχε κυρίως εὐρήματα χρονολογούμενα εἰς τὸν 4ον καὶ τὸν 3ον π.Χ. αἰῶνα. Τὰ ὀδοστρώματα ἀφ' ἑτέρου περιέχουν εὐρήματα μὴ κατερχόμενα πέραν τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος. Τὰ εὐρήματα ὁμως ταῦτα, καθορίζοντα τὸν χρόνον τοῦ σχηματισμοῦ τῶν ἐπιχώσεων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐλήφθη κατὰ σημαντικὸν μέρος τὸ ὑλικὸν ἐπικάλυψως τῆς ὁδοῦ, διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν στρωμάτων μόνον ὡς *terminus ante quem* δύνανται νὰ χρησιμεύσουν.

Ἀξιοσημείωτον εἶναι πρὸς τούτοις ὅτι, καίτοι τὸ εἰς εὐρήματα περιεχόμενον ἀπάντων τῶν στρωμάτων ἐμφανίζεται ὁμοιογενές, ὡς ἐκ τοῦ σαφοῦς, κατὰ τὸ πλεῖστον, διαχωρισμοῦ των ἀπ' ἀλλήλων καὶ ἰδίᾳ ὡς ἐκ τῆς σχέσεώς των πρὸς τὰς παρακειμένας οἰκοδομὰς δὲν φαίνεται πιθανόν, ὅτι τὰ ἐν λόγῳ ὀδοστρώματα προέρχονται ἐκ μιᾶς ἐπικάλυψως τῆς ὁδοῦ διὰ πλειόνων στρώσεων. Ἐνεκα τούτου πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν μᾶλλον, ὅτι τὰ στρώματα ταῦτα ἐσχηματίσθησαν ἐκ διαδοχικῶν ἐπισκευῶν τῆς ὁδοῦ, χρονολογούμενων ἐντὸς βραχείου σχετικῶς χρονικοῦ διαστήματος ἐντὸς δεκαετηρίδων τινῶν ἐπὶ παραδείγματι.

Σημειωτέον ὅτι ἡ ὑπὲρ τὰ ἀποκαλυφθέντα ὀδοστρώματα ἐπίχωσις, ἡ ὁποία ἐσχηματίσθη κατὰ τὴν μεταγενεστέρην χρῆσιν τῆς ὁδοῦ, ἀκόμη δὲ καὶ

μετὰ τὴν μετατροπὴν τῆς περιοχῆς εἰς ἀγροτικὴν κατόπιν τοῦ περιορισμοῦ τῆς πόλεως ἐντὸς τῶν μεσαιωνικῶν τῆς ὁρίων, ἐλάχιστα ἠρουνήθη, ἐπειδὴ κατὰ τὸ πλεῖστον εἶχεν ἀφαιρεθῆ ἢ διαταραχθῆ πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἐρεύνης, κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐργασιῶν τῆς κατασκευῆς τῆς νέας ὁδοῦ ὑπὸ τοῦ Δήμου, τῆς ὁποίας τὸ κατὰστροφωμα ἐλάχιστα ὑπερέχει τοῦ ἐξετασθέντος ἀνωτέρου ὁδοστρώματος.

Ὡς πρὸς τὸν τρόπον κατασκευῆς τῆς ἐπικαλίψεως τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ σημειοῦται ἐνταῦθα ἡ ἐκ τῆς ἐρέυνης ἐντύπωσις ὅτι ἀναμφιβόλως ἐκρησιμοποιοῦντο προΐόντα ἀποχωματώσεων, πρὸς τούτοις δὲ καὶ ἀπορρίμματα οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων δικαιολογεῖται ἡ παρουσία τῆς λατύπης. Ἀσφαλῶς ὅμως ἔχει γίνεῖ εἰδικὴ ἀνάμιξις καθαρωτέρας ἀργίλλου, χαλίκων, ἄμμου, ὄστρακοκονιάματος, ἀσβέστου κλ. Ὡσαύτως ἀναμφίβολον εἶναι ὅτι τὰ στρώματα ἐσηματίσθησαν καὶ διὰ τεχνικῆς πιέσεως.

Ἐνῶ τὰ ὁδοστρώματα εἰς τὸ νότιον, ἐπὶ παραδείγματι, μέρος τοῦ τομέως ἀ' ἀρχίζου συνήθως ἀπὸ τοῦ ὕψους τοῦ τρίτου ἐκ τῶν ἄνω δόμου τοῦ παρακειμένου τοίχου καὶ φθάνου ἄχρι τοῦ δευτέρου δόμου, καλύπτοντα μέρος τοῦ παλαιότερου ἐπιχώρισματος τῆς προσόψεως τοῦ τοίχου, τὰ μνημονευθέντα ἤδη φρεάτια, ἐδραζόμενα ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους δὲν φθάνου τὸ ἐπίχωρισμα τοῦ τοίχου οὐδὲ ὑπερβαίνου τοὺς δόμους τῆς ὑποθεμελιώσεώς του. Αἱ ὀρθογώνιοι αὗται κατασκευαὶ εἶναι προσκεκολλημέναι πρὸς τὸν τοῖχον, ἔχου δὲ ἄνοιγμα πλάτους 0.70 - 1 μ. καὶ βάθος σφζόμενον 1 μέτρον. Τὰ τευχώματά των, πάχους 0.25 μ. περίπου, εἶναι κατεσκευασμένα ἐξ ἀργῶν λίθων ἢ μικρῶν πωροπλίνθων. Ἐσωτερικῶς διασφζου ἐνιαχοῦ λείψανα λεπτοῦ ὕδατοστεγοῦς κονιάματος, ἐνῶ τὸ δάπεδόν των ἀποτελεῖ ἀποκεκομμένον τὸ φυσικὸν ἀργιλλῶδες ἔδαφος. Ἐπικοινωνία τῶν φρεατίων καθ' οἷονδῆποτε τρόπον πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν οἰκοδομῶν δὲν διεπιστώθη ἐνταῦθα, ὅπως ἄλλως τε δὲν ἐξηκριβώθη καὶ ἡ καθόλου χρησιμότης τῶν κατασκευῶν τούτων, ὅμοιαι τῶν ὁποίων ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἀλλαχοῦ εἰς τὴν Ῥόδον¹. Ἡ σχέση ἀφ' ἑτέρου τῶν φρεατίων πρὸς τὰ ὁδοστρώματα, τὰ ὁποῖα φαίνονται σύγχρονα πρὸς τὴν πρώτην περίοδον τῶν παρακειμένων κτισμάτων, δὲν ἐξηκριβώθη μετὰ βεβαιότητος, διότι ὁ ἀμέσως παρὰ τὰς οἰκοδομὰς χώρος ἐνεφανίζετο συνήθως διατεταραγμένος, πιθανῶς ἐκ τῶν μεταγενεστέρων ἐπισκευῶν τῶν οἰκοδομῶν. Ὅπως δῆποτε σημειοῦται, ὅτι τὰ ἀποκαλυφθέντα φρεάτια ἦσαν ἄνευ καλύμματος, ἐπὶ μέρους κατεστραμμένα καὶ πλήρη χωμάτων, περιεχόντων συνήθως εὐρήματα κατερχόμενα ἄχρι τοῦ 1^{ου} π.Χ. αἰῶνος, πλὴν ἑνὸς φρεατίου τοῦ περισσότερον διατεταραγμένου νοτιωτάτου μέρους τοῦ τομέως ἀ', τὸ ὁποῖον περιεῖχε καὶ μεταγενέστερα εὐρήματα. Ἐπειδὴ ἐκ τῶν μέ-

¹ Βλ. ΠΑΕ 1952, σ. 578 ἐξ.

χοι τοῦδε ὑπαρχουσῶν ἐνδείξεων εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ ἐπικάλυψις τῆς ὁδοῦ διὰ τῶν διαδοχικῶν στρωμάτων συνετελέσθη ἐντὸς τοῦ 1^{ου} π.Χ. αἰῶνος δὲν εἶναι ὡσάντως ἀπίθανος ἢ ὑπόθεσις, ὅτι καὶ ἡ ἀχρήστευσις καὶ ἡ ἐπίχωσις τῶν ἐν λόγῳ φρεατίων σχετίζεται πρὸς τὴν ἐπικάλυψιν ταύτην.

Ἡ συντελεσθεῖσα κατὰ τὸ δυνατόν συστηματικὴ ἐξερεύνησις τῆς ὁδοῦ P27, πλὴν τῶν ἄλλων, παρέσχε στοιχεῖα χρήσιμα διὰ τὴν ἐν γένει ἀνίχνευσιν τῶν λειψάνων τοῦ ἀρχαίου ὀδικοῦ συστήματος τῆς Ῥόδου, διεφώτισε δὲ καὶ τινὰ ἀσαφεῖ σημεῖα τῶν παλαιότερων παρατηρήσεων καὶ ἐρευνῶν. Οὕτως ὁ περιγραφεὶς τρόπος ἐπικάλυψις τῆς ὁδοῦ φαίνεται, ὅτι ἦτο εἰς εὐρείαν χρῆσιν εἰς τὴν πόλιν τῆς Ῥόδου. Ὡς ἐγνώρισεν εἰς ἡμᾶς ὁ συνάδελφος κ. Morigione, τοιαῦτα ὁδοστρώματα, εὐκόλως ἀναγνωριζόμενα ἰδίᾳ ἐκ τῆς σκληρότητος καὶ τῆς ἰδιαζούσης συστάσεώς των, παρατηρήθησαν κατὰ καιροὺς ὑπὸ τῆς ἰταλικῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας, κατὰ τὴν παρακολούθησιν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν ἐντὸς τῆς πόλεως, χωρὶς νὰ κατανοηθῆ ἡ σημασία των, ὅπως ἄλλωστε δὲν κατενοήθη ἡ σημασία ἀναλόγων εὐρημάτων καὶ εἰς τὰς προγενεστέρως ἑλληνικὰς ἐρεῦνας. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἐπὶ παραδείγματι τοῦ οἰκοδομήματος ἐντὸς τῆς αὐτῆς παλαιότερου Βενετοκλείου Γυμνασίου¹ παρατηρήθησαν τοιαῦτα ὁδοστρώματα παρὰ τὸν ἐξωτερικὸν τοῖχον τῆς προσόψεως, ἐκληφθέντα ὡς στρώματα κακῆς ποιότητος ὀστρακοκονιάματος. Ὑπὸ τὰ στρώματα ταῦτα ἀπεκαλύφθησαν, προσκεκολλημένα ἐπίσης πρὸς τὸν τοῖχον, φρεῖα τια ὅμοια πρὸς τὰ ἀποκαλυφθέντα εἰς τὴν ὁδὸν P27. Ἦδη δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία περὶ τῆς διελεύσεως καὶ παρὰ τὴν οἰκοδομὴν ἐπίσης τὴν ἀνασκαφεῖσαν ἐντὸς τοῦ παλαιοῦ Βενετοκλείου μίᾳς τῶν κατὰ μῆκος ὁδῶν τῆς ἀρχαίας πόλεως (B.-N.), τῆς ὁποίας ἐνδιαφέρον εἶναι, ὅτι ἡ πρὸς Β. προέκτασις ἐντὸς τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως συμπίπτει πρὸς τὴν γραμμὴν τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Πυθαγόρα, τὴν ἀκολουθοῦσαν τὸν ἀρχαῖον προσανατολισμόν. Παρὰ τὴν θέσιν τῆς ἐρεύνης τοῦ 1951² ἡ πορεία τῆς ὁδοῦ Πυθαγόρα παρακάμπεται ὀλίγον πρὸς Α. ἐν σχέσει πρὸς τὴν γραμμὴν τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ, ἢ ὅποια φαίνεται, ὅτι διήρχετο παρὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῶν ἀποκαλυφθέντων ἐνταῦθα καὶ πλησίον τῆς ὁδοῦ Σοφοκλέους μεγάλων τοίχων, ἔνθα ἀπεκαλύφθησαν στρώματα μετὰ λατύπης κ.λ. ἐρμηνευθέντα ὡς ἀπλᾶ οἰκοδομικὰ ἀπορρίματα. Πρὸς διακρίσιν τῆς ἡ ὁδοῦ αὕτη, τῆς ὁποίας διαπιστοῦται ἤδη ἡ πορεία, κειμένη εἰς ἕσσην ἀκριβῶς ἀπόστασιν, ἦτοι ἡμίσεος βασικοῦ μέτρου τῆς ῥωδιακῆς ἡμοτομίας (βλ. κατωτέρω), ἀπὸ τῶν ὁδῶν P32 καὶ P33, λαμβάνει τὸ σῆμα P32α.

Σκληρὰ στρώματα ἀνάλογα πρὸς τὰ ὁδοστρώματα τῆς ὁδοῦ P27 ἀπεκαλύφθησαν καὶ παρὰ τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ κατὰ τὸ 1953 καὶ 1954

¹ Αὐτ. σ. 575 ἐξ.

² ΠΑΕ 1951, σ. 225 ἐξ.

ἀνασκαφέντος τείχους τοῦ Μ. Λιμένος¹, μαρτυροῦντα ὅτι παρ' αὐτό, ὡς συνήθως παρὰ τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ περιβόλου, διήρχετο ὁδός.

Σοβαρὰν συμβολὴν εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ὀυμοτομικῆς ἀρθρώσεως τῆς Ῥόδου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀπετέλεσεν ἡ ἐξακρίβωσις τῆς ὑπάξεως τῶν δύο μνημονευθεισῶν ἀνωτέρω καθέτων πρὸς τὴν ἐξερευνηθεῖσαν Ρ27 ὁδῶν, καίτοι ἡ θέσις τῶν πολὺ πλησίον παρακειμένων οἰκιῶν δὲν ἐπέτρεψεν εἰ μὴ μόνον μικρὰν παρὰ τὴν συμβολὴν των πρὸς τὴν Ρ27 ἐξερεύνησιν, κυρίως πρὸς λῆψιν ἀπαραιτήτων τινῶν στοιχείων, δυναμένων νὰ ληφθοῦν εὐκόλως. Οὕτως ἡ πρώτη ἀπὸ Ν. κάθετος, εἰς τὴν ὁποίαν πρὸς διάκρισιν παρέχεται τὸ σῆμα Ρ5α, εἶχε πλάτος 5.93 μ., ληφθὲν μεταξὺ τῶν δύο γωνιῶν τῶν ἐκατέρωθεν οἰκοδομῶν. Εἰς βάθος 0.78 καὶ 1.20 μ. ἀπὸ τῆς διασφωζομένης κορυφῆς τοῦ ἀπὸ Ν. οἰκοδομήματος διεκρίνοντο σαφῶς δύο ὁδοστρώματα, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς ὁμοίας στρώσεις τῆς κεντρικῆς ἀρτηρίας. Ἐκατέρωθεν τῆς καθέτου ταύτης ἀγυιᾶς Ρ5α μανδρότοιχοι, δηλούμενοι καὶ εἰς τοὺς παλαιότερους χάρτας τῆς πόλεως, ἀκολουθοῦν ἀκριβῶς τὴν γραμμὴν τῆς εἰς ἀπὸ Δ. παρὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς ὁδοῦ καὶ ἕτερος ἀπὸ Α. παρὰ τὴν νότιον πλευρὰν. Τοῦτο εἶναι ἄξιον σημειώσεως, ὡς παρέχον μίαν εἰσέτι ἀπόδειξιν τῆς ἐπανειλημμένως ἐκφρασθείσης γνώμης, ὅτι πλεῖστα ὅσα στοιχεῖα ἐπὶ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους σχετίζονται πρὸς τὴν ἀρχαίαν διαίρεσιν τῆς πόλεως.

Ἡ ἑτέρα τῶν καθέτων ἀγυιῶν, λαμβάνουσα ἤδη τὸ σῆμα Ρ5β, διήρχετο 27.10 μ. βορειότερον τῆς Ρ5α, τῆς διαστάσεως ταύτης ληφθείσης μεταξὺ τῶν κεντρικῶν ἀξόνων τῶν δύο ὁδῶν. Τὸ μετρηθὲν πλάτος τῆς εἶναι 4.55 μ., ληφθὲν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν λειψάνων ἐγκαρσίων πρὸς τὴν κεντρικὴν ἀρτηρίαν τοίχων, διότι, ὡς ἐσημειώθη, ὁ παράλληλος πρὸς αὐτὴν ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ ἐν λόγῳ τετραγώνου ἔχει καταστραφῆ. Εἰς βάθος 2.45 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ὑπερκειμένου ἀνδῆρου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου αἱ σύγχρονοι οἰκίαι, διεκρίνεται καθ' ὅλον τὸ σημειωθὲν πλάτος τῆς ὁδοῦ σύνηθες ὁδόστρωμα, ἀντιστοιχοῦν εἰς τὸ διάστημα τὸ μεταξὺ τοῦ κατωτέρου καὶ τοῦ ὑπὲρ αὐτὸ ὁδοστρώματος τῆς κεντρικῆς ἀρτηρίας. Ὑπὸ τὴν ὁδὸν διήρχοντο κατὰ τὸ μῆκος τῆς δύο μικροὶ κρυπτοὶ ὄχετοί, πλάτους 0.28 καὶ 0.38 μ., κατεσκευασμένοι διὰ πωρίων πλακῶν.

Ἡ ὅλη ὀυμοτομικὴ διάταξις ἡ ἀποκαλυφθεῖσα εἰς τὸν τομέα α' τῆς παρουσίαις ἐρεῦνης ἐμφανίζεται ἀνώμαλος ἔναντι τῆς κανονικότητος, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἡ βαθμηδὸν διασαφηνιζομένη ἐν γένει διάρθρωσις τῆς ἀρχαίας πόλεως. Παρατηρεῖται σχετικῶς ὅτι ἡ διάνοξις τῆς ἐν λόγῳ ὁδοῦ, ἡ ὁποία παρέσχε τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἐκτιθεμένης ἐξερευνήσεως, ἐπέτρεψεν ὡσαύτως, κατόπιν τῆς καθαιρέσεως τῶν παρεντεθειμένων μανδροτοίχων καὶ ἄλλων

¹ ΠΑΕ 1953, σ. 275 ἐξ.

κατασκευῶν, τὴν μετ' ἀκριβείας καταμέτρησιν τῶν ἀποστάσεων, τῶν μετοξὺ τῶν σημερινῶν ὁδῶν Πίνδου (P5), Χειμάρρας (P13), Διαγοριδῶν (P15) καὶ ἐνὸς ἀνωμένου παλαιοῦ δρόμου παραλλήλου πρὸς τὴν ὁδὸν Διαγοριδῶν ἀπὸ Ν. (P17). Αἱ ὁδοὶ αὗται εἶναι γνωστὸν ἤδη ὅτι ἀκολουθοῦν τὴν γραμμὴν βασικῆς σημασίας ἀρχαίων ἀρτηριῶν, ἐκ τῶν κατὰ πλάτος τῆς πόλεως (Α.-Δ.), ἀπεχουσῶν μεταξύ των κατ' ἴσα διαστήματα, τὰ ὅποια ἐκ τῶν ἀκριβεστέρων σχεδιογραφημάτων τῆς πόλεως ὑπολογίζονται περὶ τὰ 200 μ. ἕκαστον¹. Ἡ αὐτὴ ἀπόστασις ἢ ὑποδιαίρεσις τῆς, ἐμφανίζονται σταθερῶς μεταξύ ὁδῶν σημειωθεισῶν ὡς ἀσφαλῶς ἢ πιθανῶς διατηρουσῶν τὴν γραμμὴν τῆς ἀρχαίας χαράξεως εἰς τὸ μνημονευθὲν ἀνωτέρω διάγραμμα.

Μέχρι τοῦδε ὅμως οὐδαμοῦ τῆς πόλεως ἦτο δυνατὴ ἡ ἄμεσος λήψις ἐπὶ εὐρυτέρας ἐκτάσεως πλέον συγκεκριμένων στοιχείων, ὡς ἐκεῖνα, τὰ ὅποια ἐπιτρέπει ἤδη νὰ ληφθοῦν ἢ διάνοιξις τῆς νέας ὁδοῦ ἐπὶ τῆς γραμμῆς τῆς P27, τῆς διασταυρουμένης πρὸς τὰς πλέον χαρακτηριστικὰς ἀρτηρίας τῆς κατηγορίας ταύτης.

Ἡ γενομένη καταμέτρησις τῶν μεταξύ τῶν εἰρημένων ἀρτηριῶν ἀποστάσεων κατὰ μῆκος τῆς νέας ὁδοῦ ἀπέδειξεν, ὅτι αὗται ἐμφανίζουν μικρὰς διαφορὰς (200.40 - 188 - 196.50 μ.), ὀφειλομένας ἀναμφιβόλως εἰς τὸ ποικίλον πλάτος τῶν συγχρόνων ὁδῶν, αἱ ὅποια ἀντικατέστησαν τὰς ἀρχαίας καὶ τὰς ἐλαφρὰς διακυμάνσεις τῆς πορείας τῶν συγχρόνων. Ἐνεκα τούτου περισοτέραν ἀσφάλειαν παρέχει τὸ ἄθροισμα τῶν ἀποστάσεων τούτων ἐν συνόλῳ, ὁμοῦ μετὰ τοῦ πλάτους τῶν ὁδῶν, ἐξικνούμενον εἰς 603.80 μ. ὡς καὶ ἡ διαίρεσις του διὰ τοῦ 3, ἀριθμοῦ τῶν εἰρημένων μεσοδιαστημάτων. Λίαν ἐνδιαφέρον εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι τὸ οὕτω προκύπτον μέσον πλάτος τῶν 201.20 μέτρων δι' ἕκαστον διάστημα εἶναι ἀκριβῶς ἴσον πρὸς τὴν ἀπόστασιν τὴν μεταξύ τῶν ἀρχαίων ὁδῶν P5 (Πίνδου) καὶ P13 (Χειμάρρας), ὡς αὕτη συνάγεται ἐκ καθαρῶς ἀρχαιολογικῶν δεδομένων ἤτοι ἐκ τῆς καταμετρήσεως τοῦ τμήματος τοῦ ὑπνόμου τῆς πλατείας P31, τῆς διασταυρουμένης πρὸς τὰς ἐν λόγῳ ὁδοὺς εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Μ. Λιμένος². Πρὸς τὸν ὑπόνομον τοῦτον συμβάλλουν ἑπτὰ ἐγκάρσιαι ὑπόνομοι, ἀπὸ Δ. διαιροῦντες τὴν εἰρημένην ἀπόστασιν εἰς ἕξ ἴσα μέρη. Αἱ ἐγκάρσιαι αὗται ὑπόνομοι ἀπεδόθησαν εἰς ἰσαριθμοὺς ἀρχαίας ὁδοὺς, αἱ μὲν ἀκραῖαι εἰς τὰς P5 καὶ P13, αἱ δὲ ἐνδιάμεσοι εἰς πέντε ἄλλας ὁδοὺς, ἀπεχούσας ἀπ' ἀλλήλων περὶ τοὺς 100 πόδας. Αἱ ὁδοὶ αὗται, ὅμοιαι τῶν ὁποίων ὑπῆρχον ἀσφαλῶς καὶ ἐντὸς τῶν ἄλλων ἀναλόγων μεγάλων διαιρέσεων, ἐσημειώθησαν εἰς τὸ καταρτισθὲν ρυμοτομικὸν διάγραμμα, ἐξεφράσθη ὅμως συγχρόνως ἐνδοιασμὸς ἐν σχέσει πρὸς τὴν

¹ Ῥυμ. σ. 19, ΠΑΕ 1952, σ. 564 ἐξ.

² Ῥυμ. σ. 11 ἐξ.

συνέχισιν των ἢ μὴ καθ' ὄλον τουλάχιστον τὸ πλάτος τῆς πόλεως¹. Οὕτως, ἔκτος τῶν δύο βασικῶν ἀρτηριῶν, τῆς Ρ5 καὶ Ρ13, ἐσημειώθη ὡς παρέχουσα στοιχεῖα διηνεκοῦς πορείας καὶ ἡ κειμένη κατὰ τὸ μέσον τοῦ ἐν λόγῳ διαστήματος Ρ10, ἀφέθη δὲ πρὸς ἑξακρίβωσιν διὰ μελλουσῶν ἔξερευνήσεων ἢ ἔκτασις τῆς πορείας τῶν λοιπῶν ἀγνιῶν.

Κατὰ τὴν παροῦσαν ἔρευναν δὲν παρεσχέθη εὐχέρεια ἀντιμετωπίσεως τοῦ ζητήματος ἐν συνόλῳ, καίτοι ὁ τομεὺς β' κεῖται ἐντὸς τοῦ εἰρημένου μεσοδιαστήματος. Μόνον κατὰ τὴν ὑποτιθεμένην προέκτασιν τῆς Ρ11 κατέστη δυνατὸν νὰ ἐρευνηθῇ ὀλίγον ὁ χῶρος παρὰ τὸ ἀντιστοιχοῦν μέρος τοῦ περιγραφέντος ἀνωτέρω ἀνάλημματος τῆς Ρ27, τὸ ὁποῖον πράγματι φαίνεται ὅτι ἐσχημάτιζεν ἀνοιγμα κατὰ τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ Ρ11, πλαισιούμενον ἑκατέρωθεν διὰ τοίχων ἐγκαρσίαν πρὸς τὸ ἀνάλημμα, τῶν ὁποίων ἀνεφάνησαν τὰ πέρατα. Δυστυχῶς ἡ ἀπαιτούμενη εὐρυτέρα σκαφή πρὸς πλήρη διαλεύκανσιν τοῦ ζητήματος συνεπλήγετο ἄμεσον κίνδυνον καταρρεύσεως τοῦ ὑπερκειμένου ἀνδρήρου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ Ρ27 καὶ ἡ διανοιγομένη σύγχρονος ὁδός, ἔνεκα τούτου δὲ ἡ ἔρευνα αὕτη ἀνεβλήθη δι' εὐθετώτερον χρόνον.

Ὅπως δὲ ποτε, ἀνεξαργήτως τοῦ ἐκκρεμοῦντος ζητήματος τοῦ μήκους τῶν ἐν λόγῳ ὁδῶν, ἀναμφισβήτητος παραμένει ἡ διαπίστωσις ὅτι τὸ διάστημα τῶν 201 μ. ἀποτελεῖ τὸ μέγα βασικὸν μέτρον τῆς διαιρέσεως τῆς πόλεως, τὸ ὁποῖον συχνάκις ἐμφανίζεται εἰς κανονικὰς ὑποδιαίρέσεις, ὡς ἡ σημειωθείσα τῶν 100 περιῖπου ποδῶν.

Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἀκριβῶς παρουσιάζει ἀνωμαλίαν ἡ ἀποκαλυφθεῖσα ῥυμοτομικὴ διάταξις εἰς τὸ ἀνασκαφὲν μέρος τοῦ τομέως α'. Ἐνταῦθα ἐκ μόνου τοῦ ὑποτεθέντος ἀνωτέρω ὡς θεμελίου οἰκοδομῆς προγενεστέρως τοῦ σεισοῦ τοῦ 226 π.Χ. δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ συναγωγή συμπερασμάτων βεβαίων ἐν σχέσει πρὸς τὴν παλαιότεραν μορφήν τοῦ χώρου, πλὴν τῆς ἀναγραφείσης ὑπαγωγῆς τῆς οἰκοδομῆς ταύτης εἰς τὴν ἐκ τῆς παρακειμένης πλατείας ἐπιβαλλομένην τάξιν. Ἐκ τῆς θέσεως ὡσαύτως καὶ τῆς μορφῆς τοῦ θεμελίου καθίσταται προφανὲς ὅτι ὁπωσδήποτε διέφερεν οὐσιωδῶς ἡ παλαιὰ διάταξις τῶν οἰκοδομῶν. τοῦλάχιστον εἰς τὸ νότιον μέρος τοῦ τομέως α'.

Ὡς πρὸς τὴν οἰκοδομὴν ἢ τὰς οἰκοδομὰς τοῦ μέρους τούτου, εἰς τὰς ὁποίας ἀνήκουν τὰ ὡς μετασεισμικὰ χαρακτηρισθέντα λείψανα, ἔχει παρατηρηθῆ ἤδη, ὅτι ταῦτα κατέχουν διάστημα πλειόνων οἰκοδομικῶν τετραγώνων μετὰ τῶν ἀντιστοιχοῦσῶν ὁδῶν. Τὸ μήκος τοῦ ἐνιαίου τοίχου τῆς προσόψεως, ὁ ὁποῖος πλαισιοῖ τὴν πλατεῖαν, ἐβεβαιώθη μέχρις 81 μ. κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δὲ συνεχίζετο μέχρι τῆς διασταυρώσεως τῆς πλατείας πρὸς τὴν ὁδὸν Ρ5 Πίνδου, ἢ ὁποία εἰς τὴν θέσιν ταύτην ἔκειτο 2-3 μέτρα νοτιώτερον τῆς

¹ Αὐτ. σ. 11 ἔξ. σ. 19 ὑπ. 2.

σημερινῆς ὁδοῦ. Εἶχε δηλαδὴ ὁ τοῖχος οὗτος μῆκος 88 μ. περίπου καὶ ἐπιπροσθέτως ἔκειτο ἐπὶ τῆς πλευρᾶς τῆς στενῆς διαστάσεως τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων, τοῦτο δὲ ἀποκλείει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι καθ' οἰονδήποτε τρόπον ἀνήκειν εἰς κανονικὸν τετράγωνον. Ἀνάλογοι καταλήψεις πλειόνων οἰκοδομικῶν τετραγώνων εἰς πόλεις κανονικῆς διαιρέσεως ἐπιτρέπονται, ὡς γνωστόν, προκειμένου περὶ ἐγκαταστάσεως δημοσίων συγκροτημάτων. Περὶ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς ἐν λόγῳ οἰκοδομῆς οὐδὲν διεπιστώθη, ὡς εἴπομεν, ἔνεκα τούτου δὲ πᾶσα σχετικὴ ὑπόθεσις θὰ ἦτο ἀβάσιμος.

Ἄσυμφωνίαν πρὸς τὰ παρατηρηθέντα περὶ τῆς ἑρμοτομικῆς διαφύσεως τῆς πόλεως παρουσιάζει ἐπίσης ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τῶν ἀποκαλυφθεισῶν καθέτων πρὸς τὴν πλατεῖαν ὁδῶν, τῆς Ρ5α καὶ Ρ5β, τῶν ὁποίων, ὡς εἶδομεν, οἱ ἄξονες ἀπέχουν 27.10 μ., ἐνῶ τὸ μεταξὺ των τετράγωνον ἔχει πλάτος 22 μέτρων. Ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τοπικῆς ἀνωμαλίας ἐπιβληθείσης συνεπείᾳ τῆς διαταραχῆς τῆς διατάξεως ἐκ τῆς παρακειμένης μεγάλης οἰκοδομῆς καταφαίνεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὁ αὐτὸς ἑρμῆς τῆς διατάξεως συνεχίζεται μέχρι τοῦ ἀντιστοίχου κατωτέρου μέρους τῆς πόλεως, εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Μ. Λιμένου. Ἡ ἐν λόγῳ μείωσις τῶν ἑρμοτομικῶν διαστάσεων, ἴσως δὲ ἐμμέσως καὶ ἡ ὅλη παρατηρουμένη εἰς τὸν τομέα α' ἀνωμαλία, ὀφείλεται, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰς τὴν θέσιν τοῦ τομέως τούτου πλησίον τῆς σημειωθείσης ἤδη ἀνωτέρω ὀφρῦος, ἡ ὁποία ἀπὸ τοῦ βορείου ἄκρου τῆς ἀκροπόλεως κατέρχεται πρὸς τὸ ὕψωμα τοῦ παλατίου τῶν Μ. Μαγίστρων, ἀποχωρίζουσα τὸ βόρειον ἀπὸ τοῦ μέσου μέρους τῆς πόλεως δι' ἀποτόμους, κατὰ τὸ πλεῖστον, κλειτύς. Οὕτως, ἐνῶ, ὡς παρατηρήθη, αἱ πλησίον εὐρισκόμεναι μεγάλα ἑρμοτομικὰ διαιρέσεις μεταξὺ τῶν βασικῶν ἀρτηριῶν (Πίνδου, Χειμάρρας κλ.) ἀνεπτύσσονται ὑποδιαιρούμεναι κανονικῶς μετ' ἀνέσεως ἐντὸς διαστήματος 201 μέτρων, τὸ ὑπολειπόμενον διάστημα ἀπὸ τῆς Ρ5 (Πίνδου) μέχρι τῆς ὀφρῦος, παρὰ τὴν ὁποίαν διέρχεται σήμερον ἡ νεωτέρα ὁδὸς Β. Ἡπειροὶ, παρέχον κατὰ πολὺ στενότερον πλάτος δὲν ἦτο δυνατόν νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς κανονικὴν ἀνάπτυξιν τῆς διαιρέσεως, τοῦτο δὲ φαίνεται, ὅτι ἐγίνεν αἰτία τῆς παρατηρουμένης ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τῆς κανονικότητος.

Τοιαῦται ἀνωμαλίας καὶ ἀποκλίσεις ἀπὸ τοῦ ἀκολουθουμένου ἑρμῆς χωράξεως, ὀφειλόμεναι εἰς ἀναλόγους ἑδαφικούς ἢ ἄλλους λόγους, παρατηροῦνται, ὡς γνωστόν, καὶ εἰς ἄλλας ὀρθογωνίου διατάξεως πόλεις, ἰδίᾳ κατὰ τὰς παρυφὰς τοῦ ὀδικοῦ δικτύου πλησίον μεγάλων δημοσίων συγκροτημάτων κλπ., ἐνθα συνήθως ἡ κανονικὴ διαίρεσις τῆς λοιπῆς ἐκτάσεως ἀφίνει ὑπολείμματα ἀνεπαρκῆ πρὸς πλήρη ἀνάπτυξιν τοῦ σχεδίου.

Πρὶν προχωρήσωμεν εἰς ἄλλα συμπεράσματα τῆς σημειουμένης ἐρεῦνης, ἀναφερόμενα εἰς ἀπωτέραν περιοχὴν τῆς πόλεως, θὰ ἔπρεπε νὰ σημειώσωμεν, ὅτι ἐκ τῶν ἀποκαλυφθέντων ἐνταῦθα λειψάνων τὰ μὲν εὐρισκόμενα βαθύτε-

ρον τοῦ ἐπιπέδου τῆς κατασκευασθείσης ὁδοῦ κατεχώσθησαν, παρέμειναν δὲ ἀκάλυπτα εἰς τὸν τομέα α' τὰ λείψανα τῆς οἰκοδομῆς ἢ τῶν οἰκοδομῶν τοῦ βορείου μέρους τοῦ τομέως, τὰ ὅποια παρὰ τὴν παρυφὴν τῆς νέας ὁδοῦ, καταλλήλως τακτοποιούμενα, θὰ δεικνύουν τὴν γραμμὴν τῆς ἀρχαίας. Εἰς τὸν τομέα β' παρέμειναν ἀκάλυπτα διὰ μέλλουσαν ἔξερευνῆσιν τὰ ἀποκαλυφθέντα θεμέλια μεγάλης οἰκοδομῆς, ὡς ἐπίσης καὶ τὸ περιγραφὸν ἀνάλημμα.

Β'. Εἰς τὴν ἐντὸς τῶν μεσαιωνικῶν τευχῶν περιοχὴν

Περαιτέρω συνέπειαι τῆς ἀνωτέρω ἐρεύνης. Πλὴν τῆς σημειωθείσης ἤδη βεβαίας ἀποδόσεως τῆς ἱπποτικῆς ὁδοῦ Πυθαγόρα εἰς τὴν ἀρχαίαν χάραξιν, ἐπὶ τῇ βάσει ἐξημενουμένων ἤδη παλαιότερων ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, ὡς ἐπίσης καὶ τῆς ὁμοίας διαπιστώσεως, ὅτι παρὰ τὸ προγενεστέρως ἀνασκαφὸν τεῖχος τοῦ μεγάλου λιμένος διήρχετο ἀρχαία ὁδός, ὅλως ἀπροσδόκητον ἀποτέλεσμα τῆς ἔξερευνήσεως τῆς ὁδοῦ P27 ἐπετέλεσεν ἡ ἐπίλυσις τοῦ ἀπὸ μακροῦ τεθειμένου προβλήματος τοῦ χρόνου χαράξεως τῆς γραμμῆς, τὴν ὅποιαν ἀκολουθεῖ ἡ περίφημος ὁδός Ἰπποτῶν¹.

Περὶ τῆς ὁδοῦ ταύτης εἶχεν ὑποτεθεῖ ὅτι ἀκολουθεῖ τὴν γραμμὴν ἀρχαίας ἀρτηρίας, συνεχιζομένης ἀπὸ Δ. μέχρι τῆς ἀροπόλεως, διὰ τῆς ὁδοῦ Πίνδου. Τοιαύτη ὅμως συσχέτισις, ὀφειλομένη εἰς τὴν ἀσάφειαν τῶν παλαιότερον χρησιμοποιουμένων μικρῶν σχεδιογραφημάτων τῆς Ῥόδου, ὡς καὶ εἰς τὴν σύγχυσιν, τὴν προκαλουμένην ἐκ τῆς μικρᾶς διακυμάνσεως τῆς μεσαιωνικῆς πορείας τῆς ὁδοῦ Πίνδου ἀπεδείχθη ἀβάσιμος. Ἰδίᾳ κατόπιν τῆς ἀνασκαφικῆς ἐξακριβώσεως τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος τῆς ὑπὸ τὴν ὁδὸν Πίνδου ἀρχαίας ὁδοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ πρὸς Α. προέκτασις διέρχεται ὑπὲρ τὰ 85 μ. νοτιώτερον τῆς ὁδοῦ Ἰπποτῶν.

Εἰς τὸ διάγραμμα τῶν ἀρχαίων ὁδῶν τῆς πόλεως δὲν περιελήφθη μὲν ἡ ὁδός Ἰπποτῶν, ἔγινεν ὅμως εἰδικὸς λόγος περὶ αὐτῆς. Συγκεκριμένως, χωρὶς νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ ἀναγωγή τῆς χαράξεώς της εἰς τὴν ἀρχαιότητα, ὑπεγραμμίσθη ἡ ὑφισταμένη ἀδυναμία ἐντάξεώς της εἰς τὸν κανονικὸν ῥυθμὸν τῆς διαδοχῆς τῶν ὁδῶν τῆς ἀρχαίας πόλεως. Συγχρόνως ἐξεφράσθη ἡ πιθανότης διαταρξέως τινος δι' οἰονδήποτε λόγον ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς τοῦ ῥυθμοῦ τούτου εἰς τὴν ἑν λόγῳ θέσιν.

Ἦδη, κατόπιν τῆς ἀποκαλύψεως τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ Ρ5α, παρὰ τὴν ἔξερευνηθεῖσαν πλατεῖαν, διαπιστοῦται, ὅτι ἡ πρὸς Α. προέκτασις της συμπίπτει πρὸς τὴν ὁδὸν Ἰπποτῶν, τῆς ὁποίας ἐνδιαφέρον εἶναι, ὅτι καὶ τὸ πλάτος περὶ τὰ 0.30 - 40 μ. διαφέρει μόνον τοῦ καταμετρηθέντος πλάτους τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ. Οὕτως ἐπιβεβαιοῦται, ἐπὶ τῇ βάσει καθαρῶς ἀρχαιολογικῶν δεδομένων

¹ Αὐτ. σ. 26.

πλέον, ἢ παλαιὰ ὑπόθεσις περὶ ἀναγωγῆς τῆς χαράξεως τῆς ὁδοῦ Ἴπποτῶν εἰς τὴν ἀρχαιότητα, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ τελευταίως γενομένη ὑπόθεσις περὶ διαταράξεως τοῦ ὄρθου τῆς ὀρυκτομικῆς διαιρέσεως εἰς τὴν θέσιν ταύτην, ἢ ὁποία ἐρμηνεύεται, ὡς εἶδομεν, ἐκ τῆς γεινιάσεώς της πρὸς τὴν ὄρθον ἀκροπόλεως - παλατιοῦ Μ. Μαγίστρων, τὴν διαχωρίζουσαν τὸ μέσον ἀπὸ τοῦ βορείου μέρους τῆς Ῥόδου.

Ἡ σχέσις τῆς ὀρυκτομικῆς διατάξεως παρὰ τὴν θέσιν ταύτην, ἐντὸς τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως πρὸς τὴν διάταξιν τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν ἐκτὸς αὐτῆς εἰς τὸν τομέα α' τῆς παρουσίας ἀνασκαφικῆς περιόδου ἐμφανίζεται ἔτι στενωτέρα. Μεταξὺ τοῦ κτηριακοῦ συγκροτήματος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου καὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς τοῦ Οἴκου τῆς Γλώσσης τῆς Ἰταλίας ὑπάρχει μικρὰ ὁδός, ἱπποτική ἐπίσης, περιλαμβανομένη σήμερον ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ Ἰνστιτούτου. Ἡ ὁδὸς αὕτη, ἢ ὁποία εἶναι παράλληλος πρὸς τὴν ὁδὸν Ἴπποτῶν, παρουσιάζει ἅπαντα τὰ γνωρίσματα τῶν ἐκ τῆς ἀρχαίας ὀρυκτομίας καταγομένων ἱπποτικῶν ὁδῶν, δὲν περιελήφθη ἐν τούτοις εἰς τὸ διάγραμμα τῶν ἀρχαίων ὁδῶν διότι καὶ αὕτη ἐπίσης, ὡς ἡ παρακειμένη ὁδὸς Ἴπποτῶν, δὲν ἐνημερίζετο πρὸς τὸν κανονικὸν ὄρθον τοῦ ἀρχαίου ὀδικοῦ συστήματος. Μετὰ τὴν διαπίστωσιν ὅμως, ὅτι ἡ προέκτασις τῆς ὁδοῦ Ρ5α συμπίπτει πρὸς τὴν ὁδὸν Ἴπποτῶν παρειρηθήθη, ὅτι καὶ ἡ σημειωθείσα μικρὰ παράλληλος τῆς ὁδοῦ ταύτης διαχωρίζεται ἀπ' αὐτῆς δι' οἰκοδομικοῦ τετραγώνου πλάτους 22.50 μ. Σχετικῶς ὑπενθυμίζεται ὅτι καὶ τὸ πλάτος τοῦ μεταξὺ τῶν ὁδῶν Ρ5α καὶ Ρ5β ἀρχαίου οἰκοδομικοῦ τετραγώνου ἦτο 22 μέτρα.

Γ'. ΕΠΙ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ

Ἔρευνα νοτιοδυτικῶς τοῦ τεμένους τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος. Εἰς τὴν προηγουμένην ἔκθεσιν (σ. 347 ἑξ.) ἐσημειώθη τὸ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει ὁλόκληρος ἡ πρὸς Ν. τοῦ τεμένους τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος ἔκτασις, ὡς κειμένη εἰς σημαντικὴν θέσιν τῆς ἀκροπόλεως καὶ ὡς διασφύζουσα πρὸς τούτοις πλεῖστα στοιχεῖα τῆς παλαιᾶς μνημειώδους διαμορφώσεως τοῦ χώρου. Ὑπεγραμμίσθη ὡσαύτως εἰς τὴν ἔκθεσιν ἐκείνην ἡ σημασία τοῦ ὀρθογωνίου σχηματισμοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον περιλαμβάνεται ἢ κατὰ τὸ 1954 ἐξερευνηθεῖσα καὶ στερεωθεῖσα σπηλαιώδης κατασκευή, ὡς ἀποτελοῦντος τυπικὸν δεῖγμα ὁμοίων σχηματισμῶν, κειμένων ἐντὸς τῆς ἐν λόγῳ ἐκτάσεως καὶ ἡρμοσμένων εἰς τὰ βασικὰ μέτρα τῆς διαιρέσεως τῆς πόλεως. Ἡ κατὰ τὴν παροῦσαν περίοδον ἀρξάμενη ἔρευνα ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν διασάφησιν τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς μορφῆς τοῦ σχηματισμοῦ τούτου, προσέτι δὲ καὶ εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τῶν ἐντὸς αὐτοῦ λειψάνων οἰκοδομῶν καὶ ἄλλων κατασκευῶν.

Ὑπενθυμίζεται σχετικῶς, ὅτι ὁ ὑπὸ ἐξερεύνησιν σχηματισμὸς ἀπὸ Β. πλαισιούται ὑπὸ διασφύζομένων κατεστραμμένων σπηλαιωδῶν κατασκευῶν,

μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγεται καὶ ἡ ἔξερευνηθεῖσα κατὰ τὸ 1954. Ἀπὸ Δ. διακρίνονται ἐπικεχωσμένοι ὅμοιοι σπηλαιώδεις κατασκευαί. Ἀπὸ Α. ὁ σχηματισμὸς καθορίζεται ὑπὸ ἑνὸς ὀλίγον ὑψηλότερον κειμένου ἀνδρόρου, ἐνῶ ἀπὸ Ν. διέρχεται παρ' αὐτόν, ὑψηλότερον ὠσαύτως κειμένη, ἀγροτικὴ ἀτραπός, σημειωθεῖσα εἰς τὸ μνημονευθὲν διάγραμμα τῶν ἀρχαίων ὁδῶν τῆς πόλεως ὑπὸ τὸ σῆμα P18a.

Κατὰ τὴν παροῦσαν ἀνασκαφικὴν περίοδον ἐξερευνήθη τὸ ἀνώτερον μέρος τῆς ἐπιχώσεως τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τοῦ σχηματισμοῦ, ἀπεκαλύφθησαν δὲ τοῖχοι εὐτελῶν κατασκευῶν, κειμένων ὀλίγον ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν καὶ σημαντικῶς ὑψηλότερον τοῦ ἑλληνιστικοῦ ἐπιπέδου, τοῦ διαπιστωθέντος κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1954.

Ὅμοίως σημαντικῶς ὑψηλότερον τοῦ ἐπιπέδου τούτου κεῖται καὶ οἰκοδομή, καλυτέρας κατασκευῆς, ἀποκαλυφθεῖσα περὶ τὸ μέσον τοῦ ἀνασκαφέντος μέρους, τῆς ὁποίας οἱ τοῖχοι σύγκεινται ἐξ ἀργῶν λίθων καὶ πηλοῦ. Τῆς οἰκοδομῆς ταύτης δὲν διεπιστώθη εἰσέτι τὸ πλήρες σχῆμα, ὃ χαρακτῆρ, ὡς καὶ ἡ ἐποχὴ εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει.

Παρὰ τὸ ἀνατολικὸν πλαίσιον τοῦ σχηματισμοῦ ἡ σκαφή, χωρήσασα βαθύτερον, ἀπεκάλυψεν εἰς σημαντικὸν μῆκος ὠραῖον ἀναλημματικὸν τοῖχον, συγκείμενον ἐκ μεγάλων πωροπλίνθων, ἐδραζομένων ἐπὶ τοῦ πρὸς τοῦτο ἀποκοπέντος βράχου. Ὅμοίου τοῖχου, χρησιμεύοντος ὡς ἀναλήματος καὶ ὡς περιβόλου ἀσφαλῶς, ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ σχηματισμοῦ ἡ ὑπὸ μορφὴν τείχους ἀποκεκομμένη βραχώδης βάσις. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης ὑπάρχει καὶ εἴσοδος εἰς τὸν περίβολον ἀπὸ τῆς ὁδοῦ P18a, τῆς ὁποίας ἡ σημειωθεῖσα ἀναγωγὴ εἰς τὴν ἀρχαιότητα ἐπεβεβαιώθη καὶ διὰ τῆς ἀνευρέσεως ὁδοστρώματος ὁμοίου πρὸς τὰ περιγραφέντα εἰς τὴν P27, κειμένου ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς σημερινῆς ἀτραποῦ.

Λεπτομερεστέρα ἔκθεσις τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐρέυνης εἰς τὸ μέρος τοῦτο μόνον μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴν μετ' αὐτῆς διαλεύκανσιν τῶν ὑφισταμένων προβλημάτων εἶναι χρήσιμον νὰ παρασχεθῇ.

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΝΤΗΣ

α. Ἡ κατασκευασθεῖσα νέα ὁδός, ὀλίγον στενωτέρα τῆς ὑπ' αὐτὴν ἀρχαίας.

β. Τὸ ἀποκαλυφθὲν ἀρχαῖον ἀνάλημμα ἀνδρήρου μετὰ τοῦ ὑπερκειμένου νεωτέρου.

γ. Τὸ κατώτερον μέρος τοῦ ἀναλήματος τοῦ ἀποκαλυφθέντος εἰς τὸν τομέα β'.

α. Φρεάτιον ἐκ τῶν ἀποκαλυφθέντων εἰς τὸν τομέα α΄ παρὰ τὰς οἰκοδομὰς.

β. Μέρους τοῦ παρὰ τὴν ὁδὸν Ρ27 ἀποκαλυφθέντος ἑλληνιστικοῦ τοῖχου.

γ. Τὸ ἀποκαλυφθὲν εἰς τὸν τομέα α΄ παλαιότερον θραῦμα.

α. Θεμέλιον τοῦ παρὰ τὴν ὁδὸν Ρ27 ἑλληνιστικοῦ τοίχου.

β. Ἑλληνιστικὴ οἰκοδομὴ κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν ὁδῶν Ρ27 καὶ Ρ27α.

α. Λείψανα μεσαιωνικῆς οἰκοδομῆς, ἀποκαλυφθείσης παρὰ τὸν τομέα α΄.

β. Ὑστεροελληνιστικὴ κεφαλὴ νέου, ἀνευρεθεῖσα εἰς τὸν τομέα α΄.

α. Τὸ κατώτερον μέρος ἀποφραγείσης μνημειακῆς θύρας.

β. Τομή εἰς τὰ ὄδοστρώματα τῆς ὁδοῦ Ρ 27 πλησίον τῆς παρακειμένης οἰκοδομῆς.